

Για τον πατέρα μου, Πανταζή Τερλεξή

Κατερίνα Τερλεξή

Εισαγωγή – ο μακρύς αποχαιρετισμός

Αποχαιρετήσαμε τον Απρίλη του 2017 έναν άνθρωπο που -πριν τον φυσικό του θάνατο- πάλεψε με μια άλλη επάρατη νόσο: την άνοια. Στη μάχη αυτή – κυριολεκτικά μάχη– άφησε πίσω του όλα τα ενδύματα της καλλιέργειας, άφησε πίσω του τα ονόματα προσώπων και εννοιών. Έμεινε μόνο το απόσταγμα του εαυτού του. Επικοινωνούσε με ελάχιστες λέξεις, λέξεις που η καθεμία τους είχε νοήματα άπειρα και ασταθή. Κατέβαζε στα τελευταία του από το ράφι κάποιο από τα βιβλία που είχε γράψει –άνίκανος πλέον να το διαβάσει– γνωρίζοντας παρ’ όλα αυτά ότι κάτι δικό του υπήρχε εκεί. Με μια ελπιδοφόρα περηφάνια. Έτσι τα τελευταία χρόνια γνωρίσατε έναν άνθρωπο που πάλευε να κρατήσει τις λέξεις, τους κώδικες επικοινωνίας και - τελικά- κάτι από την ουσία του να είσαι άνθρωπος. Κοντεύαμε να ξεχάσουμε ότι αυτός ο άνθρωπος όλη την προηγούμενη ζωή του πάλεψε για να *κατακτήσει* τις λέξεις.

Ο πατέρας μου ανήκε στον κόσμο που, ενώ είχε το ένα πόδι ακόμη στο Πήλιο και στον Βόλο, υποχρεώθηκε από τα πράγματα να κάνει ένα άλμα πέρα από τον Ατλαντικό. Είναι από τα παιδιά που πέρασαν από την κατοχή και τους μετέπειτα αγώνες και ένιωσαν πως δεν είχαν άλλη επιλογή από το να φύγουν από την κατεστραμμένη τους χώρα. Να φτάσουν στη Νέα Υόρκη με μια διεύθυνση εστιατορίου στην τσέπη και την υπόσχεση μιας δουλειάς.

Φαντάζει σήμερα σχεδόν μαγική αυτή η διαδρομή. Από τη Νιάου στον Βόλο, μετά στην Πάντειο και στο New York University και από εκεί στην πρωτοπορία των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.

Οι απαρχές στον Βόλο

Ο Πατέρας μου γεννήθηκε στον Βόλο από γονείς Πηλιορείτες. Η οικογένεια ζούσε από μια μάντρα για κάρβουνο και ξυλεία στην Πολυμέρη αλλά σημαδεύτηκε ανεπανόρθωτα από τον πόλεμο. Ο παππούς ο Γιάννης υπέστη εγκεφαλικό τη μέρα που έμπαιναν οι ναζί στον Βόλο και ουδέποτε ανέκαμψε πλήρως.

Σχέση με την πόλη / φυγή προς Αθήνα

Ο Ζάκος δραπέτευσε με την πρώτη ευκαιρία. Μου μετέφερε την αίσθηση ασφυξίας που ένιωθε στην κλειστή κοινωνία μιας επαρχιακής πόλης που ήταν ο Βόλος της μεταπολεμικής εφηβίας του. Η αίσθηση ότι δεν μπορούσες να κάνεις βήμα, να πεις λέξη χωρίς να το μάθουν οι δάσκαλοι και οι γονείς σου, χωρίς να περάσεις από την καθημερινή κρισάρα του στενόμυαλου κουτσομπολιού. Πηγαίνοντας στον στρατό και στην Πάντειο έψαχνε χώρο να ανασάνει. Οι πνευματικές του αναζητήσεις δεν ξύπνησαν μέσα από το οικογενειακό περιβάλλον (Στο σπίτι των γονιών του δεν υπήρχε ούτε ένα βιβλίο) ούτε, απ' ότι κατάλαβα, από το στενόχωρο σχολείο της εποχής. Από τις περιγραφές του κατάλαβα ότι κινητοποιήθηκε κυρίως από έναν βιβλιοπώλη.

Ο πατέρας μου ήταν ο πρώτος στην οικογένειά του που πήγε πανεπιστήμιο, ταυτόχρονα με τον στρατό για να μην χάνει χρόνο. Όταν έφυγε για την Αμερική ήταν πρωτίστως για να δουλέψει, όχι για μεταπτυχιακές σπουδές. Έφτασε με το καράβι στη Νέα Υόρκη με τη μητέρα μου με τη διεύθυνση ενός εστιατορίου όπου επρόκειται να δουλέψουν και οι δύο. Οι οικογένειες και των δύο εξαρτώνταν από τα εμβάσματά τους. Σε αυτές τις συνθήκες βγήκε το μάστερς και το διδακτορικό.

Αμερική

Τα αναφέρω αυτά για να αναλογιστούμε ότι δεν ήταν καθόλου προδιαγεγραμμένη η διαδρομή του. Πρέπει να φανταστούμε τον Ζάκο να παρακολουθεί τα μαθήματά του το πρωί και το απόγευμα να δουλεύει σερβιτόρος στον Sea Fare στους 8 δρόμους Down Town, στην άλλη πλευρά του Washington Square Park από το NYU. Δεν ήταν γόνος. Οι ανάγκες του βιοπορισμού αντανακλώνται στις χρονολογίες απόκτησης

πανεπιστημιακών τίτλων: 1955 αποφοιτά από την Πάντειο. Το μάστερς παίρνει το 1960 και το διδακτορικό το 1967.

Κύπρος

Μέσα από τη συγγραφή της διδακτορικής του μελέτης για το Κυπριακό ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση με το νησί. Έμεινε πολλούς μήνες στην Κύπρο ερευνώντας τα εκεί αρχεία σχετικά με τους αντιαποικιακούς αγώνες του νησιού. Από τις τελευταίες αναμνήσεις που του έμειναν ήταν εκείνη της συνεργασίας του με τον Μακάριο και της εκτίμησης που έτρεφε στο πρόσωπό του. Εκτίμησε ιδιαίτερα τη βοήθεια που πρόσφερε στον νεαρό τότε μελετητή, χωρίς να απαιτεί εκ των προτέρων συμφωνία ή την έκφραση συγκεκριμένων απόψεων.

Η δύσκολη επιστροφή στην Ελλάδα

Παρά τη διάθεση φυγής που τον διακατείχε, ζούσε με τη νοσταλγία. Παρότι προσελήφθη ως καθηγητής στο New York Institute of Technology αποφασίζει να επιστρέψει στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1970 όπως όπως. Λέω να επιστρέψει διότι οι γονείς μου είχαν ήδη πάρει χωριστούς δρόμους.

Δεν θέλω να σταθώ στις περιπλανήσεις του στις παρυφές του ελληνικού Πανεπιστημίου μέχρι να βρει θέση στο Πανεπιστήμιο Κρήτης στο Ρέθυμνο καθώς αυτό στηνόταν. Ούτε θα μιλήσω για την τραγελαφική εικόνα να διδάσκονται τα βιβλία του στην Πάντειο και να είναι ουσιαστικά αποκλεισμένος από αυτήν. Του έλαχε μια πιο δημιουργική πορεία – το άνοιγμα νέων σχολών, τόσο στο Ρέθυμνο όσο και στον Βόλο, με συνεργάτες που εισήγαγαν καινά δαιμόνια.

Θυμάμαι ωστόσο να τον έχω προλάβει, μαθήτριά τότε, να κάνει στη σχολή Δολιανίτη σεμινάρια για το Κράτος – γίνονταν το Σάββατο συζητήσεις τις οποίες προετοίμαζαν φοιτητές από διάφορους πολιτικούς χώρους. Εκεί κατάφερνε να μιλούν με επιχειρήματα και σχετικά ήπιους τόνους παιδιά από πολιτικές τάσεις που στους δρόμους έπαιζαν ξύλο.

Έτσι λοιπόν η διαδρομή του τον γύρισε πίσω στον Βόλο. Όσοι τον ζήσατε θα θυμάστε το πνεύμα και τον ενθουσιασμό με τα οποία ήρθε. Σαν να εξοφλούσε ένα χρέος. Θα θυμάστε την επιμονή του να ονομαστεί το νέο κτήριο του Πανεπιστημίου

για τον Δελμούζο, καθώς και τις απόψεις του για το ότι οι καθηγητές που διδάσκουν εδώ πρέπει να μένουν στον Βόλο. Αυτό γιατί θεωρούσε ότι το Πανεπιστήμιο πρέπει να έχει μια αμφίδρομη σχέση με την πόλη, αλλά και ότι οι διδάσκοντες πρέπει να είναι προσιτοί για τους διδασκόμενους.

Για το τι προσκόμισε στην κοινωνιολογία θα μιλήσουν άλλοι

Θα διαβάσω τι γράφει ο ίδιος, με ανθρώπινους όρους, για τον επιστημονικό του προσανατολισμό σε μια επιστολή του 1984:

«Ίσως γιατί αφετηρία των ακδημαϊκών μου σπουδών ήταν η Πάντειος, μια σχολή με πολιτική κυρίως κατεύθυνση, ίσως από ιδιοσυγκρασία ή από αντίδραση σ' ένα καταπιεστικό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, το φαινόμενο της δύναμης και των κυρίαρχων σχέσεων στην καθημερινή μας ζωή ήταν πάντα στο κέντρο των ενδιαφερόντων μου. Οι εξουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις και δομές υπήρξαν έτσι πότε αφετηρία και πότε στόχος των πνευματικών μου αναζητήσεων.»

«Χωρίς μεθοδολογικά να συγχέω το 'πολιτικό' με το 'κοινωνικό', δύσκολα ωστόσο μπορούσα στην πραγματικότητα να φανταστώ τη μία συμπεριφορά, σχέση ή στάση, αποκομμένη, ανεξάρτητη και ξεκομμένη από την άλλη. Ακόμα κι εκεί που τα πράγματα φαινομενικά και επιστημολογικά παρουσιάζονταν ξεκάθαρα, έμπαινα πάντα στον πειρασμό να κοιτάξω για πιθανές υποδόριες διασυνδέσεις ανάμεσα στο 'εφήμερο πολιτικό' και το 'σταθερό κοινωνικό'.»

«Έτσι εξηγείται γιατί, τόσο στην επιλογή των μαθημάτων κατά τη διάρκεια της μεταπτυχιακής μου εκπαίδευσης [...] όσο και στις όσες προσπάθειες [...] καταγραφής ή ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, η τάση γι' αυτή τη διασύνδεση δεν έπαψε να χαρακτηρίζει και τη στάση και το έργο μου.»

Ξεκινώντας από τον Λειτουργισμό / Δομολειτουργισμό και την εφαρμοσμένη κοινωνιολογία με ρίζες στον πραγματισμό (pragmatism), το ενδιαφέρον του πέρασε στους μεγάλους θεωρητικούς της «κοινωνιολογίας των πάντων» όπως είναι ο Βέμπερ. Πάλεψε με τον Μαρξ, όπως φαίνεται και στη βιβλιογραφία του – αλλά ο Βέμπερ βγήκε κερδισμένος (εκεί πάνω περιστρέφονταν και οι διαφωνίες μας...). Επιστημονικά η προσφορά του σχετίζεται με αμφότερες αυτές τις ενασχολήσεις.

Τι έμαθα από τον πατέρα μου

Όπως συμβαίνει πάντα με τους γονείς μας, αν το σκεφτούμε ειλικρινά, με τον Ζάκο είχαμε μια σχέση που εκτεινόταν από την εκτίμηση ως τη σύγκρουση – περνώντας πάντα από την αγάπη.

Γι' αυτό ίσως είναι μια χρήσιμη άσκηση να προσδιορίσω τι έχω μάθει εγώ από τον πατέρα μου που, ας σημειωθεί, ποτέ δεν έδειχνε ότι ήθελε κάτι να μου διδάξει.

- Μου μετέδωσε τη σχέση του με τη φύση – όχι μια κοινότυπη αγάπη προς αυτήν αλλά μια άνετη σχέση μαζί της. Η άνεση του καλού κολυμβητή στη θάλασσα. Η ανάγκη της. Δεν θα ξεχάσω πόσο σημαντικά ήταν πάντα γι' αυτόν τα λουλούδια, τα δέντρα και ο μπαξές του – ακόμα κι όταν μιλάμε για ένα μπαλκόνι στη Νέα Σμύρνη. Τη χρονιά που δεν έβαλε ντομάτες στον Σωρό ήξερα ότι η ασθένειά του είχε προχωρήσει στο τελικό της στάδιο.
- Μου μετέδωσε τον σεβασμό που πάντα έδειχνε στους ανθρώπους γύρω του, κάτι που δεν ταυτίζεται με αυτό που θα λέγαμε αστική ευγένεια. Αντιμετώπιζε τους πάντες σαν να είχε κάτι να μάθει από αυτούς. Θυμάμαι ότι, μέσα σε όλους τους αξιόλογους συναδέλφους, ο στενότερος φίλος του στο Ρέθυμνο ήταν ένας γείτονας κτηνοτρόφος στο Αλμπάν Μετόχι, ο κυρ Ανδρέας.
- Έμαθα να αναζητώ την κοινωνική και ιστορική διάσταση της κάθε πράξης, του κάθε φαινομένου: Να αναζητώ το κοινωνικό βάθος κάθε συμπεριφοράς. Ένα σημαντικό δείγμα του τι εννοώ είναι το βιβλίο του *Ο αυταρχικός άνθρωπος* – μια ανάλυση του οικογενειακού, κοινωνικού και πολιτικού αυταρχισμού από ψυχολογική, κοινωνιολογική και πολιτική άποψη.
- Έχω διδαχθεί τον ορθολογισμό. Ότι οι επιστήμες του ανθρώπου δεν εξασκούνται με ποιητική άδεια. Δεν εξαιρούνται από τις απαιτήσεις της επιστημονικής μεθόδου και δεοντολογίας. Έχω μάθει να εκτιμώ αυτό που είναι μετρήσιμο και να αναγνωρίζω τι δεν μπορεί να είναι μετρήσιμο. Καταθέτω τον τίτλο ενός άρθρου του: «Έρευνα, επιστήμη, παιδεία: ή συνυπάρχουν ή δεν υπάρχουν».

- Διδάχτηκα την αξία του δημοκρατικού δικαιώματος στην έκφραση, το πόσο δύσκολο αλλά και πόσο σημαντικό είναι να συμπεριφέρεσαι δημοκρατικά όταν διαφωνείς με κάποιον. Ότι η παιδαγωγική διαδικασία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς σεβασμό σε αυτό. Ότι δεν ανέχεσαι απλά μια γνώμη διαφορετική από τη δική σου, μα υπερασπίζεσαι με σθένος τη δυνατότητά της να εκφραστεί. Σε αυτό το πνεύμα «ανέθρεψε» το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών.
- Έχω μάθει ότι κάθε σύνθετη έννοια μπορεί να εξηγηθεί με απλά λόγια (εκτός εάν είσαι Γάλλος κοινωνιολόγος!). Εάν όχι, τότε να ξανασκεφτείς εάν αξίζει τον κόπο. Θυμάμαι να περπατάμε από τη Νέα Σμύρνη στο Σύνταγμα το βράδυ του δημοψηφίσματος κατά της βασιλείας για να γιορτάσουμε και στον δρόμο να μου εξηγεί την έννοια της αλλοτρίωσης. Πρέπει να ήμουν 11 αλλά κατάλαβα. Έμαθα να έχω εμπιστοσύνη στις ικανότητες των νέων, έως και των παιδιών.
- Έμαθα ότι δεν χρειάζεται να διαβάζεις λογοτεχνία για να λες απίστευτες ιστορίες στον εγγονό σου. (Ο Μπουμπούνας το χαμίμι με το ένα μακρύ χέρι που κατέβαινε από το Πήλιο όταν πεινούσε και ερχόταν να φάει ότι έβρισκε στο κελάρι, αλλά άχ βρε παιδί μου πάλι δεν τον είδες να παίζετε γιατί έφυγε νωρίς να πάει στα μήλα ...)
- Έμαθα να απεχθάνομαι τη ρουσφετολογία και να αναγνωρίζω το ανήθικο των πελατειακών σχέσεων που ξεκινούν από το απλό μέσον. Η αποστροφή του Πανταζή φαίνεται εξάλλου και με τη θέση που έχει η γραφειοκρατία και η μελέτη της στο έργο του. Θέτει μάλιστα τη γραφειοκρατία υπεράνω της άρχουσας τάξης – την ανάγει σε ρυθμιστικό παράγοντα της κοινωνίας όπως ο Βέμπερ σε αντίθεση με τον Μαρξ.
- Έμαθα να απομυθοποιώ τον ακαδημαϊκό κόσμο. Ο Πανταζής φύτεψε μέσα μου την πεποίθηση ότι είναι σημαντικό να ερμηνεύσουμε τον κόσμο – αλλά ούτε οι ακαδημαϊκοί ούτε οι εξ επαγγέλματος πολιτικοί είναι σε προνομιακή θέση να το κάνουν. Ακόμα λιγότερο να αλλάξουν τα κακώς κείμενα.
- Έμαθα να αναγνωρίζω και να αντιμετωπίζω τον εθνικισμό.

- Έμαθα να έχω το θάρρος των πεπιοθήσεών μου – Ο Ζάκος το έδειξε μέσα από την εκτενή αρθρογραφία του σε *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, *Βήμα* και *Ελευθεροτυπία*. Για τον χώρο όπου κινείτο, χρειαζόταν θάρρος να μιλήσεις, για παράδειγμα, για συνδιαχείριση στο Αιγαίο ή για τις μειονότητες στην Ελλάδα. Μετά από σχετικά άρθρα είχε λάβει απειλητικές επιστολές και τηλεφωνήματα.
- Έμαθα ότι η μάθηση, η έρευνα, η μελέτη δεν σταματούσαν ποτέ. Μάλιστα οι έννοιες άδεια, ρεπό, διακοπές ήταν άγνωστες. (Πάντα θυμάμαι τον πατέρα μου ως και στην παραλία να έρχεται με ένα χοντρό ντοσιέ και να επιμελείται το επόμενο βιβλίο.)
- Έμαθα ότι ο αγώνας για την αξιοπρέπεια που διεξάγει κανείς καθώς γερνάει είναι από τους μεγαλύτερους άθλους του ανθρώπου -τον διεξάγουν τόσο αφανείς ήρωες γύρω μας καθώς μεγαλώνουν- και η περιθωριοποίηση που βιώνουν είναι ένδειξη της βαθιάς αλλοτρίωσης στην κοινωνία ετούτη.

Έλλειμμα

Η προσφορά του στις κοινωνικές επιστήμες μέσα από δώδεκα βιβλία και πάνω από 400 άρθρα άρθρα μένει ακόμα να εκτιμηθεί.

Δεν πέρασε ποτέ στην ψηφιακή εποχή, ούτε ο ίδιος (πλήρως) ούτε το έργο του. Αυτό στις μέρες μας σημαίνει αφάνεια και εξαφάνιση. Μια πρόκληση που ελπίζω να μπει με ετούτο το συνέδριο είναι να φέρουμε το έργο του Πανταζή στην ψηφιακή εποχή. Αξίζει τον κόπο και το οφείλουμε στους φοιτητές. Μπορεί να τρομάζουν με τον όγκο τους οι τρεις τόμοι για τον Μαξ Βέμπερ, γιατί όμως να κονταροχτυπιούνται οι σημερινοί σπουδαστές χωρίς «το ξεμάγεμα» του Βέμπερ που κατάφερε ο Τερλεξής; Έχετε δοκιμάσει πρόσφατα να προσεγγίσετε τον Βέμπερ σε κάποιο βάθος;

Παραμένει αρκετό υλικό στο αρχείο του που χρειάζεται ταξινόμηση και ενδεχομένως επεξεργασία.

Επίλογος – ο δάσκαλος

Κινητήρια δύναμη στην πορεία του πατέρα μου υπήρξε η ανάγκη του να κατανοήσει πώς λειτουργεί η κοινωνία και πάνω απ' όλα να καταλάβει την αμφίδρομη κίνηση ανάμεσα στο κοινωνικό και στο ατομικό. Και κατανοώντας την ήθελε να την εξηγήσει – και να την εξηγήσει με όρους κατανοητούς στον καθένα.

Θέλω να πιστεύω ότι ζει μέσα στις σημειώσεις των φοιτητών του και στη μετέπειτα δική μας ζωή. Στις στιγμές ακαδημαϊκής ελευθερίας και ανάσας που χάρισε. Στα άτομα που ένιωσαν πώς είναι να μπορούν να πουν τη γνώμη τους χωρίς να τους διακόπτει κανείς. Χωρίς να τους κοιτάζει υπεροπτικά ο παντογνώστης καθηγητής. Στα άτομα που κατάφεραν να ολοκληρώσουν τη φράση τους, να φτάσουν μόνοι τους από την ερώτηση στην κατάφαση.

Από τέτοια ψίχουλα είναι φτιαγμένος ο παράδεισος του δασκάλου.